

- ⁸ Гаморак Ю. Талант без середовища // Лесь Мартович Твори / за ред. Ю.Гаморака. – 1943. – Краків – Львів, Т. 1. – С. XV.
- ⁹ Борковський Олександр // Енциклопедія Українознавства – Ред. В.Кубійович. – Львів, 1993. – Т. – С.160.
- ¹⁰ Мартович Лесь. Що діється й говориться по наших читальнях у Снятинщині // Народ. – 1890, № 2 – 3.
- ¹¹ Мартович Лесь. Лумера // Народ. – 1891. – № 3–4.
- ¹² Гаморак Ю. Талант без середовища // Лесь Мартович Твори / за ред. Ю.Гаморака. – 1943. – Краків – Львів, Т. 1. – С. XVII.
- ¹³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII. Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1911. – С. 343.
- ¹⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII. Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1911. – С. 242.
- ¹⁵ Хлібороб (Коломия). – 1893. – 1 травня, Ч. 8 і 9. – С. 49 – 51.
- ¹⁶ Хлібороб (Коломия). – 1893, 1 липня. – Ч. 13. С. 86 – 87.
- ¹⁷ Мартович Лесь. Твори / ред. С.Шаховський. – С. 527 – 528.
- ¹⁸ Мартович Лесь. Твори / ред. С.Шаховський. – С. 527.
- ¹⁹ Мартович Лесь “Винайдений рукопис про руський край”... – С. 50 – 55.
- ²⁰ Там само... – С. 55.
- ²¹ ЦДДА УРСР у Львові, Ф. 663, Оп. 1, Спр. 179, стор. 1.
- ²² Громадський голос (Львів). – Ч. 23. – 1897.
- ²³ Горак Р. Лесь. Мартович: Роман-есе. – С. 98.
- ²⁴ Цит за “Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість... – С. 40”.
- ²⁵ Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість... – С. 44.
- ²⁶ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, Ф. 8, Спр. 377.
- ²⁷ Громадський голос, 1900, 25 жовтня, № 24, стор. 201 — 202.
- ²⁸ Мохорук А. “Січ” – Топорівці, пов. Городенка // Гей, там на горі... С. 117.
- ²⁹ Горак Р. Лесь Мартович. – К., 1990. – С. 127.
- ³⁰ Діло (Львів). – 1911. – Ч. 146.
- ³¹ Мартович Лесь. Смертельна справа // Громадський Голос. – 1911. – Ч. 29.
- ³² Мартович Лесь. – Твори /ред. Ю.Гаморак. – Львів – Краків, 1943. – Т. 3. – С.15.
- ³³ Там само. – С. 34.

УДК 94(477)“1864”

© Олександр Максимов (Житомир)

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ)

У статті на прикладі Житомирського окружного суду досліджено особливості кримінального судочинства Правобережної України в пореформений час. Висвітлено проблеми, з якими стикалися мешканці краю в судах, а також розглянуто недоліки в роботі окружного суду в умовах судової реформи 1864 р.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., Правобережна Україна, кримінальне судочинство, окружний суд.*

Максимов А.

Особенности уголовного судопроизводства на Правобережной Украине в условиях судебной реформы 1864 года (на примере Житомирского окружного суда)

В статье на примере Житомирского окружного суда исследованы особенности уголовного судопроизводства Правобережной Украины в пореформенное время. Освещены проблемы, с которыми сталкивались жители края в судах, а также рассмотрены недостатки в работе окружного суда в условиях судебной реформы 1864 г.

Ключевые слова: *судебная реформа 1864 г., Правобережная Украина, уголовное судопроизводство, окружной суд.*

Maxymov A.

Peculiarities of criminal justice on the Right Bank Ukraine in terms of judicial reform in 1864 (on the example of Zhytomyr District Court)

The article is an example of Zhytomyr district court with examined the peculiarities of criminal justice on Right-Bank Ukraine in the post-reform time. It covers the challenges faced by the inhabitants of the land in the courts and considered the shortcomings in the district court in a judicial reform in 1864

Key words: *judicial reform of 1864, Right-Bank Ukraine, criminal proceedings, the District Court.*

Друга половина XIX ст. в Російській імперії була позначена значними суспільно-політичними змінами. Не минули ці перетворення і судової системи держави. 20 листопада 1864 р. офіційно розпочалася судова реформа. Новий документ, що мав регулювати судоустрій та судочинство держави, отримав назву Судових статутів. Зміст судової реформи знайшов відображення в чотирьох законах: 1) “Учреждение судебных установлений” або Судоустрій; 2) Статут кримінального судочинства; 3) Статут цивільного судочинства; 4) Статут про покарання, які накладалися мировими суддями (кодекс матеріального права, який включав норми щодо невеликих кримінальних чи адміністративних правопорушень).

Статутами 1864 р. вводилася чітка вертикаль судової влади в Російській імперії. Нова судова система поділялася на такі групи судів: 1) мировий суд; 2) з’їзд мирових суддів, що був апеляційною ін-

станцією для першого. Наступною ланкою була система загальних судів, що складалася з: 1) окружних судів; 2) судових палат; 3) Сенату¹.

Серед найбільш відомих дослідників, які займалися дослідженням питання судової реформи в до-революційний та радянський періоди, були: Д. Генкін², І. Гессен³, М. Філіппов⁴, Б. Віленський⁵, П. Щербина⁶, які в своїх працях сконцентрували увагу переважно на проблемах, що супроводжували впровадження реформи, не торкаючись значною мірою кримінального чи цивільного судочинства.

Суспільно-політичні перетворення початку 90-х рр. ХХ ст. дали новий поштовх для дослідження проблем судової реформи 1864 р. Нова плеяда молодих вчених підійшла до вивчення цієї теми більш звужено ніж їхні попередники. Свою увагу вони зосередили на особливостях запровадження реформи в різних регіонах Російської імперії. В працях таких вчених, як С. Абрамів⁷, Т. Курас⁸, І. Зозуля⁹ порушувалися проблеми впровадження реформи на регіональному рівні, тобто в конкретно взятих губерніях Російської імперії.

Актуальність дослідження підсилюється тим фактом, що проблеми судочинства в пореформений час у Російській імперії не є достатньо вивченими особливо на регіональному рівні. Саме цими обставинами і зумовлюється мета даної наукової статті – виявити на підставі аналізу переважно архівних матеріалів та Статуту кримінального судочинства особливостей здійснення кримінального судочинства Житомирським окружним судом.

Проблемність кримінального процесу в Російській імперії в цілому та на Правобережжі зокрема обумовлювалася рядом факторів, насамперед неможливістю більшої частини тогочасного суспільства захистити себе в суді. Судовий процес ставав непомірним тягарем для найбіднішого прошарку суспільства – селянства.

Саме воно становило найбільшу частину засуджених, зокрема і Житомирським окружним судом. 1880-ті рр. позначилися демографічним вибухом. Загальне число населення Правобережжя становило близько 7 млн осіб, серед яких селяни складали 6,26 млн, або 90,6% від загальної кількості¹⁰. Тому значна частка злочинів припадала саме на селянське середовище. В середньому за рік з 1884 по 1895 р., Житомирським окружним судом було засуджено 355 осіб з селян, міщан – 242, а дворян – всього 18. Таким чином, майже в 58% кримінальних справ, що розглядалися окружним судом, підсудними були селяни, 39% – міщани і лише 3% – дворяни¹¹.

Звертаючи увагу безпосередньо на види злочинів, скоєних у межах юрисдикції Житомирського окружного суду, найбільше припадало на злочини, пов'язані з незаконним заволодінням чужим майном. Розбійні напади, пограбування, крадіжки, шахрайство становили близько 35% від загальної кількості. Переважаючим у зазначеному виді злочинів було конокрадство. Лише в 1881 р. у Волинській губернії було викрадено 4276 коней. Така ситуація пояснюється тим, що у 80-ті рр. ХІХ ст. мешканці Правобережжя страждали не тільки від нестачі орної землі, але й від нестачі тяглової сили (волів та коней). Тому такий вид злочину “процвітав” у ті роки. Якщо звернути увагу на покарання за це діяння, то воно становило лише 6 місяців тюрми¹².

Наступними за кількістю скоєних були злочини, пов'язані із заподіянням шкоди життю та здоров'ю особи (вбивства, самогубства, нанесення тілесних ушкоджень). Частка цих злочинів у 1884-1887 рр. становила близько 14%. Покарання за ці види злочинів суттєво різнилися. Вбивство з необережності, наприклад, в результаті необачної їзди верхи, за умови, що підсудний не визнав своєї вини, каралося двома місяцями арешту при поліції та церковним покаяттям. У випадку, коли за показаннями свідків було доведено, що вершник їхав повільно, останнього звільняли від покарання взагалі¹³. Нанесення тяжких тілесних ушкоджень групою осіб, наслідком яких ставала смерть потерпілого, каралося двома місяцями тюремного ув'язнення. Набагато суворішим було покарання за сплановане вбивство – 10-15 років каторжних робіт¹⁴.

Інші злочини, скоєні в межах юрисдикції Житомирського окружного суду, становили більше 50%. Значною мірою під цей відсоток підпадали порушення громадського спокою та порядку, неповага до присутніх місць та чиновників під час виконання ними службових обов'язків, перевищення або бездіяльність влади, злочини та проступки проти постанов про військову повинність, знищення або пошкодження чужого майна шляхом підпалу тощо¹⁵.

Звертаючи увагу на безпосередній розгляд кримінальних справ у Житомирському окружному суді, спробуємо з'ясувати, чи насправді так легко було в суді особам, які до нього потрапляли, чи все ж траплялися деякі проблеми, які в своєму поєднанні не давали можливості захисту тому, хто цього потребував. У першу чергу, мається на увазі українське селянство, яке складало більше 90% населення Правобережжя, але було, по суті, безправним та позбавленим можливості знайти правду хоча б у суді. Затиснуті з двох боків польською шляхтою та російським дворянством, а також значним впливом на їхнє життя євреїв, селяни шукали порятунку у спротиві вже усталеному порядку. Але такий спро-

тив звичайно вважався злочином, тому тут на арену виходив суд з його демократизмом та декларованою можливістю знаходження правди. Так вважали селяни, а насправді їх чекало повне розчарування – судова тяганина, непомірні витрати тощо.

Майнова нерівність, відсутність необхідної кількості орної землі у селян, зниження кількості десятин на душу населення (Волинська губернія – 1863 р. – 2,1 дес. землі, 1892 р. – 1,4 дес. землі) змушували незадоволені верстви суспільства йти на крайні заходи – насильницьке захоплення або псування поміщицьких земель, лісів, пасовищ. Такі дії селянства давали підстави владі в особі судів чинити правосуддя проти бунтівників. Кожного року в Житомирському окружному суді виникало близько 25 справ з формулюванням – насильницьке заволодіння чужим нерухомим майном, худобою, знищення межових знаків, знищення або пошкодження чужого майна, привласнення чужої власності¹⁶.

Не маючи законних важелів впливу селяни йшли на крайні заходи – самовільне захоплення землі, незаконну вирубку лісу та випасання худоби. В 1903 р. в Житомирському окружному суді виникла кримінальна справа проти селян, які за попередньою згодою змовилися не виконувати урядового наказу та засипали межову канаву, що відділяла поля поміщика Казимира Осташевського від їхньої толоки. Внаслідок таких дій селянська худоба потрапила на поміщицькі землеволодіння та знищила на них посіви. Поміщик Осташевський шляхом приватної скарги звернувся до Житомирського окружного суду¹⁷.

На попередньому слідстві були заслухані обидві сторони конфлікту. В своєму поясненні селяни зазначили, що вакантні землі та водопій для худоби були у спільному володінні між ними та поміщиком, але навесні Осташевський самоуправно заборонив їм користуватися водопоєм, викопавши канаву. В такій ситуації селяни і зважилися на цей радикальний крок¹⁸.

Зі свого боку, поміщик Казимир Осташевський вказав на те, що селяни користувалися іншим водопоєм, тому викопана канава не відображалася на їхніх інтересах (спр. 1722, с.77). Далі на допиті Осташевський, розмірковуючи над даною справою, вказував, що в злочинних діях брало участь все село, але “я вважаю, що підбурювачами були Миронов, Сапожник, Гедзун, Самсонов, а також Костюк, який першим “як говорять” став засипати канаву”¹⁹. Такі показання поміщика Осташевського наштовхують на думку, що він сам нічого не бачив, а свідчення його ґрунтувалися виключно на показаннях інших осіб. Але окружний суд на це не зважив і прийняв свідчення поміщика до розгляду.

Житомирський окружний суд своє рішення в цій справі ґрунтував на свідченнях лише сторони потерпілих. Так, свідками у цій справі проходили – управляючий маєтками Осташевського Козеродський, польовий сторож Огницький, ямщик з пошти, кандидат на посаду сільського старости, сільський сотський, староста села Ковальчук²⁰.

Свідки зі сторони потерпілих чітко вказували прізвища селян, які підбурювали інших та засипали канаву. Тоді як свідки підсудних вказували на те, що як обвинувачені, так і вся громада села за домовленістю між собою брали участь у засипанні канави. Ці свідки на допитах не називали конкретних прізвищ, а робили акцент на тому, що участь у безладах брало все село за обопільною згодою²¹.

На досудовому слідстві обвинувачені не визнали своєї вини, тоді як під час судового розгляду справи змінили свої свідчення та визнали себе винними. Такий аргумент для суду мав вагоме значення та впливав на кінцевий вирок, оскільки визнання обвинуваченим своєї вини вважалося обставиною, що пом’якшує провину, це давало можливість підсудному отримати менший термін ув’язнення. Зрозумілим є те, що підсудні визнали себе винними за чиєюсь пропозицією, адже вирок суду міг стати значно суворішим стосовно них. Оскільки окружний суд міг узяти до уваги свідчення виключно сторони потерпілого із зазначенням конкретних прізвищ та інкримінуванням підсудним підбурення інших осіб до невиконання владного рішення, тоді б обвинувачені засуджувалися за іншою карною статтею, яка передбачала більш суворе покарання.

Таким своїм кроком підсудні полегшили справу суду, не надали їй широкого розголосу та й самі отримали порівняно невеликий строк ув’язнення. Тому остаточний вирок Житомирського окружного суду мав такий вигляд: підсудні не були визнані підбурювачами, а винними їх визнали лише в тому, що вони за спільною згодою не виконали наказу старшини про заборону закопувати канаву. Суд визначив найбільш активних осіб під час безладів, знову ж таки не без допомоги свідків потерпілої сторони, але з огляду на те, що підсудні визнали себе винними, вирок був для них дещо пом’якшений, замість одного року і чотирьох місяців ув’язнення вони отримали по два місяці тюрми кожен²².

Іншим не менш показовим у питанні відносин окружного суду та селян став судовий розгляд справи про самовільну вирубку лісу селянами у володіннях барона де-Шодуара в Овруцькому повіті. Селяни після отримання відомостей про початок проти них досудового слідства в цій справі, в своєму проханні до окружного суду просили призначити їм казенного захисника та викликати на допит свід-

ків у кількості 17 осіб, на що дістали відмову від суду з формулюванням “у клопотанні не вказано обставин, про які мають свідчити свідки”²³.

Що ж стосується призначення захисника, то тут суд посилався на відсутність вільних адвокатів, а також на норму закону, що забороняла покладання захисту на адвокатів, які проживали за межами місця, де було скоєно злочин, а оскільки більшість “казенних” присяжних повірених мешкали в Житомирі, тому обвинувачені їхніми послугами скористатися не могли, адже “свої злочини” селяни скоювали далеко за межами губерньського міста. Приватного повіреного більшість підсудних винайти не могли, адже статки не дозволяли цього зробити. Тоді як барон де-Шодуар у своєму клопотанні вказав все як потрібно і його свідки були допущені до судового розгляду. Дана обставина вказує на те, що селяни не знали правил ні досудового слідства, ні безпосереднього розгляду в залі суду, що для них, і так у складних умовах, призводило до негативних наслідків у суді²⁴.

В свою чергу, поміщик, маючи кошти, найняв приватного повіреного, такий перебіг подій давав де-Шодуару право сподіватися на кінцевий позитивний результат²⁵.

За таких умов селяни були приречені на поразку. В цій справі визначальним стало те, що селяни під час судового розгляду не мали своїх свідків та повіреного в їхніх справах, сторона ж потерпілого в особі в першу чергу адвоката надала докази того, що ліси, в яких була проведена незаконна вирубка, належали барону де-Шодуару. Хоча в довідці, наданій межовим архівом в окружний суд нічого не зазначено про те урочище, де була здійснена вирубка, тобто з цього випливає, що ліси могли перебувати в спільній власності поміщика та селян. Але даний аргумент чомусь до уваги окружним судом не був прийнятий²⁶.

У кінцевому своєму вирокі суд визнав селян винними з незаконній вирубці лісу, але завдяки обставині, що пом’якшує провину (Маніфест від 11 серпня 1904 р.), підсудні мали лише грошима відшкодувати барону завдані збитки. Сума була визначена в 23 руб. 89 коп. з кожного підсудного, яких у справі було 10 осіб, тобто виплати значні, як на той час, особливо для селян. У реаліях тогочасної дійсності більш м’якішим вирокі для селян було б незначне тюремне ув’язнення, ніж виплата грошових коштів²⁷.

Злочиним, за яким селян дуже часто притягували до кримінальної відповідальності, була образа посадової особи словом або дією при виконанні нею службових обов’язків. Так, під час вилучення недоїмок у селян волосний старшина разом з іншими посадовими особами при виконанні службових обов’язків наразилися на спротив селян та почули від них такі слова: “Ти понаводив п’яниць та злодіїв, прийшли грабувати бродяги”. За такі слова селянин отримав три тижні арешту при поліції²⁸.

В іншій справі волосний старшина під час збору коштів на Курненське народне училище на свою адресу почув від селянина образливі слова: “Зібрав натовп п’яниць та вештаєшся по хатах і грабуєш”. Окружний суд відкрив кримінальну справу проти селянина, свідками в ній були волосний старшина Павлюк, поліцейський урядник Юрчук, волосний писар Грусевич та Шведюк, тобто всі, хто був разом із старшиною при даному інциденті. Зрозуміло, що їхні свідчення були не на користь селянина, в результаті останній за вирокі суду отримав три дні арешту при поліції²⁹.

Перевищення повноважень посадовими особами каралося менш суворо, здебільшого грошовими штрафами (якщо засуджений у змозі був сплатити – 1 рубль, якщо ні, то арешт на три дні) або доганою за умови словесної образи; образа дією каралося арештом при поліції на три-чотири дні³⁰.

За допомогою даного виду злочину можна простежити недосконалість законодавчої системи Російської імперії. За будь-яку образу обвинувачений отримував покарання у вигляді трьох тижнів арешту при поліції; такий самий вирок отримувала особа, що вчинила вбивство з необережності.

Не можна не оминати і той факт, що окружний суд не завжди ретельно займався своєю справою. Так, у одній зі справ про крадіжку коней суд під час розгляду не отримав достатніх свідчень про особу підсудного ні від судового слідчого, ні від свідків, тому у своєму вирокі окружний суд визнав підсудного винним та засудив до 1 року і 3 місяців у виправних арештантських відділеннях. З часом суд отримав інформацію про те, що засуджений у справі про конокрадіство притягувався до відповідальності за подібний злочин неодноразово, двічі мировим судом (за перший отримав 6 місяців тюрми, за другий 7 місяців) та одного разу окружним (4 місяці). Але всі ці злочини розслідувалися окремо один від одного, тому і вирокі були незначними в порівнянні з тим, якщо про ці всі діяння підсудного суду стало б відомо ще на етапі досудового слідства. В результаті вирок обвинуваченому було змінено на 3 роки арештантських відділень. У такій ситуації постає питання про компетенцію суду та суддів і про якість правосуддя на Правобережній Україні³¹.

Також заслуговують на увагу і покарання посадових осіб у порівнянні з іншими категоріями. Тут закон здебільшого ставав на бік посадовців, тобто самодержавство всіляко оберігало своїх виконавців на місцях. Самі ж посадові особи не завжди відповідали займалим посадам і вели дуже часто просто

аморальний спосіб життя. Адже з боку селян в їхній бік лунали звинувачення в пияцтві та паразитичному способі життя, але закон та суд у більшості випадків залишався на боці останніх.

Більш суворе покарання від окружного суду отримувала особа за неправдиві свідчення. Такі злочини каралися по-різному. В першу чергу, бралось до уваги те, чи була особа під час допиту під присягою чи ні. Якщо під присягою особа дала неправдиві свідчення, це призводило до найтяжчого покарання – позбавлення всіх особистих і майнових прав та вислання до Сибіру. За умови, якщо особа без заздальгідь до обдуманого наміру здійснила такий злочин, перебуваючи під присягою, покарання дещо пом'якшувалося – позбавлення особистих та майнових прав доповнювалося відданням до виправних арештантських відділень строком на два роки³².

Найбільш незначним у порівнянні з попередніми був вирок за надання неправдивих свідчень не під присягою. Так, в одній зі справ, що розглядалися Житомирським окружним судом, єврей, що був у стані ворожнечі з іншим євреєм, дав неправдиві свідчення стосовного того, що його сусід незаконно прорубав двері в своєму помешканні (що є порушенням статуту про будівництво). Під час розгляду справи за свідченням сусідів було доведено, що двері були прорубані ще два роки назад при дотриманні усіх формальностей, тому суд, закривши попередню справу з формулюванням “за відсутності складу злочину”, відкрив нову – за надання неправдивих свідчень. Вирок для зловмисника став незначним завдяки тому, що свідчення свої він давав не під присягою. В результаті він отримав один місяць арешту при поліції³³.

Роблячи висновок стосовно даного виду злочину, слід зауважити, що покарання за неправдиві свідчення було досить суворим (більшим, ніж убивство з необережності чи крадіжка). Тому тенденція скоєння цього злочину з роками зменшувалася, що, безумовно, було позитивним явищем. Єдиною обставиною, що штовхала селян на надання неправдивих свідчень, була фінансова скрута; особи, що шукали свідків у своїх справах, щедро платили за свідчення, які потрібні були їм, а бідні селяни, хоча й під страхом суворого покарання, йшли на такий злочин³⁴.

Аналізуючи проблеми пореформеного судочинства, не можна не оминати увагою участь у судовому процесі інших категорій суспільства, в першу чергу, дворян, і дати оцінку судочинству стосовно заможних верств суспільства.

Під час аналізу судових справ селян ми вже торкалися участі в них поміщиків та наголошували на їхніх можливостях у суді, але в тих справах вони виступали як потерпілі. Тепер спробуємо дати оцінку діяльності Житомирського окружного суду у вирішенні справ, у яких на лаві підсудних опинялися вже не селяни, а поміщики.

Головним фактором позитивного вирішення справи у суді для дворян ставав їхній привілейований статус у суспільстві. Не останню роль відігравало також фінансове становище. Поміщик без проблем міг найняти адвоката, що давало великі шанси на позитивне вирішення справи. Значну допомогу в суді дворянину надавали свідки, в першу чергу, селяни, що працювали в господарстві пана, а також управляючі його маєтками.

В справі графа Адама Шембека, що виникла в Житомирському окружному суді в січні 1892 р., обвинувачений, перебуваючи на посаді управляючого поміщиці Крашевської, в період з 1887 по 1889 р. вирубував близько 5 десятин лісу, що не належав до розряду захисних, без дозволу, розробив ділянку та засіяв її пшеницею. Ліс Крашевської лісоохоронним комітетом був оголошений таким, що підлягає збереженню³⁵.

Під час допиту свідків було з'ясовано, що ліс було вирубано ще до того, як маєток Крашевської перейшов до управління графом Шембеком, але корчування дерев відбувалося за безпосереднім розпорядженням підсудного. У вирокі суду підсудний визнавався винним та з нього стягувався штраф у розрахунку по 5 рублів за кожні 100 кв. сажнів розчищеної площі, всього 615 рублів³⁶.

Так ця справа і була б вирішена, якби на місці графа Шембека були або представники селянства чи міщанства. Але оскільки підсудний, маючи певні грошові статки, міг найняти адвоката, тому справа на цьому не закінчилася. Захисту обвинуваченого в своєму запиті вказав на те, що за давністю скоєння злочину граф Шембек не підлягає визначеному покаранню. Оскільки корчування відбувалося весною-осінню 1890 р., а справа порушена 21 січня 1892 р., тобто по завершенні річного строку, що надається для порушення справи в суді, тому підсудного треба звільнити. Остаточним рішенням суду з підсудного знімалися всі обвинувачення, а виплата штрафу перекладалася на рахунок казни³⁷.

В своєму звіті за 1883 р. волинський губернатор дав свою оцінку діяльності судових установ та можливості звернення до них у першу чергу селян. Так, він зазначав, що “новоутворені суди не заслужили симпатій населення. В справах кримінальних вирокі присяжних засідателів, внаслідок нерозвиненості більшої їх частини та своєрідного погляду на ступінь злочинності відомого роду діянь, нерідко бувають далекими від дійсної вини підсудних. На скільки народ цурається судових установ

видно з того, що до губернського керівництва часто надходять як письмові, так і словесні прохання в здійсненні покровительства в справах, що виключно належать веденню безпосередньо судових установ. При цьому люди прямо вказують на те, що не мають ніяких можливостей вести справу судовим порядком, а тому змушені шукати допомоги у адміністрації. А через те, що такі прохання відхиляються, то народ фактично позбавлений правосуддя і відповідно нарастають негативні настрої серед населення з огляду на безвихідність з такої ситуації”³⁸.

Ще гіршою є ситуація у веденні судових справ з євреями, які завжди намагаються обставити справу відповідними формальностями та мають завжди готових свідків у будь-якій справі. Тоді як селяни, незнайомі з формальною стороною справи, відповідно не застосовують намовляння та підкуп свідків, нерідко не вміють користуватися в своїх інтересах і тими даними та свідками, що є в їхньому розпорядженні. Звідси маса цілком вирашних справ закінчується для селян поразкою, що робить для них боротьбу в суді з євреями (та й не тільки з ними) дуже проблематичною³⁹.

Таким чином, новий суд з усім його декларованим демократизмом залишався недосяжним для більшості мешканців у цілому Російської імперії та Правобережної України зокрема. Неможливість більшості частини суспільства – селян повноцінно брати участь у судовому процесі ставила під сумнів судову реформу 1864 р.

В першу чергу, вся проблемність пореформеного судочинства полягала саме в проблемах тогочасної дійсності, як наслідок, селянин ставав неповноправним учасником судового процесу. Результатом цього ставало зубожіле, а подекуди просто злиденне становище селянства. Нестача коштів призводила до того, що особа відчувала свою неспроможність до ведення боротьби в суді. Найм адвоката ставав запорукою позитивного рішення суду (хоча, можливо, і не зовсім правильного), але селянин цього зробити не міг. Іншою проблемою для більшості мешканців Правобережжя ставало незнання законодавства та процедури слідства, що теж залишало особу у програші. В силу цих обставин селянин не дотримувався процедури представлення свідків для свого захисту, не був обізнаний у проблемах надання державного захисника, що, в свою чергу, негативно впливало на результат справи.

Що ж стосується заможних підсудних, то для них розгляд справи в суді майже в усіх випадках перетворювався на формальність. Головним завданням було знайти повіреного. Як правило, це були приватні адвокати, які повністю займалися веденням справи наймача, а той, у свою чергу, навіть міг не знати про перебіг справи, виклики його до суду тощо.

Адвокати швидко могли знайти прогалину в тому чи іншому законодавчому акті або ж зіграти на недосконалому кримінальному процесу, чим, звичайно, не могли скористатися селяни. Тому і виходило, що кримінальні справи, де фігурантами були селяни, вирішувалися за місяць-півтора (разом з досудовим слідством), а справи заможних осіб могли тягнутися роками, не завдаючи суттєвої шкоди їхнім учасникам.

Проблеми були і в судочинстві, а саме в питанні надання підсудним казенного повіреного. Таким правом могли користатися лише мешканці губернського міста, але оскільки більшість справ слухалися в повітових містах, а адвокати проживали поза їх межами, відповідно, підсудні залишалися сам на сам зі своєю справою. Несправедливий розподіл термінів покарання за різними видами злочинів теж був суттєвим недоліком судочинства (за вбивства отримували менші строки ув'язнення, ніж за неправдиві свідчення). Ще однією вадою окружного суду був особливо відчайдушний захист представників влади різного рівня (сільські та волосні старшини, поліцейські урядники тощо). Їхні дії (дуже часто незаконні) кваліфікувалися як виконання своїх безпосередніх обов'язків, і посягання на таку особу тягнуло за собою кримінальну відповідальність. У випадку ж незаконних дій самого “можновладця” все закінчувалося незначним покаранням у вигляді штрафу або догани. Тобто самодержавство робило все від нього залежне, щоб захистити своїх представників на місцях, нехай і не дуже чистих на руку, а допомагали йому в цьому суди, в даному випадку окружні.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 2-е собр., 1867. – Т. 39, отд. 1. – № 41475. – С. 180.

² Генкин Д. Местный суд и его реформа. – М., 1908. – 94 с.

³ Гессен И.В. Судебная реформа. – СПб.: Книгоиздательство Гермунина и К, 1907. – 267 с.

⁴ Филиппов М.А. Судебная реформа в России. – СПб., 1871. – Т. 1. – 622 с.

⁵ Виленский Б.В. Подготовка судебной реформы 1864 года. – Саратов, 1963.

⁶ Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов, 1974. – 190 с.

⁷ Абрамитов С. История Иркутского окружного суда (1897 – февраль 1917 гг.): дисс. канд. ист. наук. – Иркутск, 2005. – 205 с.

⁸ Курас Т.Л. История Иркутской судебной палаты (1897 – февраль 1917 гг.): автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук: 07.00.02. – Иркутск, 2002. – 20 с.

⁹ Зозуля І.В. История развития судебной системы на Северном Кавказе во 2-ой половине XIX – начале XX вв.: автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук: 07.00.02. – Ставрополь, 1999. – 20 с.

¹⁰ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского М. Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 652.

¹¹ Державний архів Житомирської області (далі –ДАЖО). ф.24, оп.1, спр.409, арк.1.

¹² ДАЖО. ф.24, оп.15, спр.187.

¹³ Там само. спр.345, 380.

¹⁴ Там само. спр.163.

¹⁵ Там само. оп.1, спр.340, 355, 392, 409.

¹⁶ Там само. спр.368.

¹⁷ ДАЖО. ф.24, оп.15, спр.1722, арк.1.

¹⁸ Там само. арк.63.

¹⁹ Там само. арк.77-78 об.

²⁰ Там само. арк.97-101.

²¹ Там само. арк.38.

²² Там само. арк.41-42 об.

²³ Там само. спр.2037, арк.15-16.

²⁴ Там само. арк.28.

²⁵ Там само. арк.17 об.

²⁶ Там само. арк.34.

²⁷ Там само. арк.47 об.

²⁸ Там само. спр.231, арк.34.

²⁹ Там само. спр.351, арк.25-26.

³⁰ Там само. спр.104,175,221,344.

³¹ Там само. спр.187, арк.168

³² Там само. спр.346, арк.50 об.

³³ Там само. спр.943, арк.28 об.

³⁴ Там само. спр.203, арк.74

³⁵ Там само. спр.367, арк.14

³⁶ Там само. спр.367, арк.71

³⁷ Там само. спр.1722, арк.71 об.-73 об.

³⁸ Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 537, спр. 183, арк. 3.

³⁹ ЦДАУК, ф. 442, оп. 537, спр. 183, арк. 5.

УДК: 94:3231(=161.2)(436+47)“18/19”

© Петро Брицький (Чернівці)

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ НА РУБЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

У статті проводиться суспільно-політичне порівняння становища українців у двох імперіях, до яких входили землі України.

Ключові слова: політичні права, конституція, політичні партії, громадські організації, преса, школа, мова.

Брицький П.

Политическое положение украинцев в Российской и Австро-Венгерской империях на рубеже XIX – XX веков

В статье проводится общественно-политическое сравнение положения украинцев в двух империях, в состав которых входили земли Украины.

Ключевые слова: политические права, конституция, политические партии, общественные организации, пресса, школа, язык.

Bryts'kyi P.

The political situation of Ukrainians in the Russian and Austro-Hungarian Empire in late 19-th –20-th

The article deals with comparison of socio-political situation of Ukrainians in the territory of two empires, which included lands of Ukraine.

Key words: political rights, the constitution, political parties, civil society organizations, media, school, language.

Промисловий прогрес у європейських країнах і значні зміни у структурі населення привели до загострення соціальних взаємин у суспільстві, до їх політизації й до революційних подій. Буржуазні революції підірвали підвалини монархій країн Європи, а у Франції вона була повалена. Їх результатом був перехід від монархічного абсолютизму до буржуазної держави; появи конституційних монархій і буржуазних республік. В країнах Європи утвердився буржуазний (капіталістичний) лад з буржуазним парламентаризмом. У них формально, за конституцією, законодавча влада належала виборному парламенту.

У другій половині XIX ст. активізувався розвиток політичних ідей, що призвело до створення політичних партій. Основними ідеологічними течіями були консерватизм і лібералізм. Саме між ци-